

Петро Кралюк

ОСТРОЗЬКА АКАДЕМІЯ ТА ОСТРОЗЬКА БІБЛІЯ: ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКИЙ КОНТЕКСТ

У статті розглядається специфіка філософської думки в Острозькій академії (1576-1636), показано боротьбу між традиціоналістським напрямком та напрямком прогресивістським, орієнтованим на використання ренесансних та реформаційних ідей. Особлива увага приділена питанню видання Острозької Біблії (1580-1581) для розвитку філософії й теології в Україні.

Ключові слова: традиціоналізм, українська філософська традиція, неоплатонізм, ісихазм.

В статье рассматривается специфика философской мысли в Острожской академии (1576-1636), показано борьбу между традиционалистическим направлением и направлением обновленческим, ориентированным на использование ренессансных и реформационных идей. Особенное внимание уделено вопросу издания Острожской Библии (1580-1581) для развития философии и теологии в Украине.

Ключевые слова: традиционализм, украинская философская традиция, неоплатонизм, исихазм.

This article regards the specifics of philosophical thought in the Ostroh academy (1576-1636). Besides, a struggle between traditionalistic and modernistic approaches, both being orientated on implementation of ideas of Renaissance and Reformation periods, is shown. A special attention is paid to the issue of significance of Ostroh Bible publication for the development of philosophical and theological studies in Ukraine.

Key words: traditionalism, Ukrainian philosophical tradition, neoplatonism, hesychasm.

У силу різних обставин, документів, які стосуються діяльності Острозької академії, збереглося вкрай мало. Але навіть те, що дійшло до нас, свідчить про велике значення цього закладу як у розвитку української культури кінця XVI ст., так і в розвитку української філософської думки зазначеного періоду.

Однак переважання “народницьких стереотипів” в українській історіографії не дало можливості дослідникам глибоко вивчити це питання. Острозька академія, її місце в українській культурі, як правило, мало цікавили видатних представників української історіографії (М.Костомарова, М.Грушевського). Більше того, в них можемо віднайти негативне ставлення до цього феномену. Лише І.Франко дав високу оцінку діяльності князя Василя-Костянтина Острозького та його інтелектуальному оточенню. Останнім часом українські дослідники почали більше уваги звертати на історію Острозької академії, розглядаючи її як інституцію, котра зазнала на собі ренесансних впливів. З’явилися також роботи, в яких розглядалися деякі аспекти філософської думки в Острозькій академії. Зокрема, це дослідження Я.Стратій [5]. Однак у роботах, присвячених розвитку філософської думки в Острозькій академії, не звертається увага на роль Острозької Біблії, а також на роль традиціоналістів у цьому процесі. Також, на нашу думку, в Острозькому культурному центрі було започатковане формування української філософської традиції. Саме цим аспектам ми й вирішили приділити увагу.

Вірогідною датою заснування Острозької академії вважається 1576 р. [4]. З самого початку вона існувала в комплексі з друкарнею. Подібний комплекс передбачав не лише функціонування початкової освіти, а й середньої і навіть вищої. Викладачі школи редагували й готували до друку певні видання. Водночас друкарня видавала необхідні для навчання книги, в т.ч. й азбуки.

В Острозькій Азбуці 1578 р., яка була одним із перших острозьких видань, вказано, що князь Василь-Костянтин Острозький вибрав мужів, які знали на божественному писанні, володіли грецькою, латинською та руською мовами і приставив їх викладати в школі. “Мужі, що знаються в божественному писанні” – це богослови, люди, які мали б знатися на філософії. Приставлені до “дитячого училища”, вони могли забезпечувати освіту вищого типу. Адже, власне, богословствування на той час сприймалося як рівень вищої освіти. Аналіз текстів Острозької Біблії дає підстави допустити, що не лише вчителі, а й учні згадуваної школи в Острозі були залучені до перекладу біблійних текстів. А це теж свідчить про існування в ній якщо не повністю сформованої системи вищого навчання, то принаймні певних її елементів. Про те, що в кінці 70-их рр. XVI ст. школу в Острозі вважали не просто початковим, а вищим навчальним закладом, у якому велися й певні наукові дослідження, свідчить заповіт княгині Гальшки

Острозької від 16 березня 1579 року. Саме в ньому даний навчальний заклад був названий не просто школою, а академією [2].

Починаючи з 1580-их рр. згадки про Острозьку школу як навчальний заклад вищого типу зустрічаються в різних документах. Єзуїт Антоніо Поссевіно, який був посланий римською курією на Схід Європи для вивчення релігійних проблем, у 1581 р. писав, що “деякі князі, як, наприклад, в Острозі і Слуцьку, мають друкарні і школи, в яких підтримується схизма” [9, с. 39]. У даному випадку однозначно вказувалося, що в Острозі існувала школа, яка готувала ревних прихильників православ’я (до того ж, судячи з усього, достатньо кваліфікованих). Згадуючи навчальний заклад у цьому місті, православні схильні були іменувати його школою та академією, а католики (й, можливо, протестанти) переважно колегіумом, ліцеєм і гімназією. Тобто тим самим вказувалося, що це школа якщо не вищого, то принаймні підвищеного типу, де даються хоча б елементарні філософські знання.

Острозьку школу “тримовною гімназією” (Trilingue Gymnasium Ostrogianum) називав Симон Пекалід у поемі “Про Острозьку війну”. У цьому творі автор, зокрема, зазначав, що “славу античних часів” Острогу принесли “вільні науки” [7, с. 297-298, 308]. Отже, в цій “тримовній гімназії” відбувалося вивчення т.зв. семи вільних наук – граматики, риторики, діалектики, арифметики, геометрії, астрономії, музики. Ці дисципліни в Західній Європі розглядалися як своєрідний вступ до вищої освіти, зокрема до вивчення філософії.

Приблизно в такому ж плані, як і С.Пекалід, характеризували школу в Острозі автори деяких православних полемічних творів. Зокрема, в “Пересторозі”, яка з’явилася близько 1605 р., є згадка, що грек Никифор їздив у Острог для викладання “вільних наук”. Отже, це ще раз підтверджує, що в Острозькій академії здійснювалося викладання семи вільних мистецтв, а, відповідно, й даватися деякі філософські знання. У цьому ж творі високо оцінюється культурно-освітня діяльність В.-К. Острозького на користь Православної Церкви. Мовляв, він збудував тут школу, заклав друкарню, обдарував їх маєтностями, старався, щоб Константинопольський патріарх до Острога прислав учителів [8, ст. 37]. Автор “Перестороги” описує, як відбувалося становлення Острозької академії (хоча й не вживає в даному випадку такого терміну). Говорить про заснування в Острозі школи, шпиталю й друкарні, котрі існували в комплексі й були наділені фундацією від князя. Акцентується увага також на тому, що В.-К. Острозького намагався запрошувати в Острог учених богословів із Греції і що тут роз-

вивалися "словенські та грецькі науки". Така ж висока оцінка острозькому культурному осередку дається в "Палінодії" (1619-1622) Захарії Копистенського. У цьому полемічному творі сказано, що в Острозі знаходилися оратори рівні Демосфенові та Сафонові й інші любомудрці. Знаходилися тут і доктори, що володіли грецькою, слов'янською та латинською мовами, математики й астрологи, зокрема Ян Лятос [3, с. 1136]. До речі, термін любомудрці правомірно вважати перекладом з грецької терміну філософ.

Період розквіту академії припав на 80-90 рр. XVI ст. У перші роки XVII ст. було намагання перенести Острозький культурний осередок до Дермані, де знаходився один із найбагатших православних монастирів Волині, патронуваних князями Острозькими. Монастир мав значну бібліотеку, а також зв'язки з православним Сходом.

Перетворення монастиря у значний культурно-освітній осередок відноситься до 1602 р. Реорганізацією монастиря займався Ісакій Борискович, який підтримував зв'язки зі східними патріархами й Афоном. Сюди перебралися православні культурні діячі з Острога, зокрема Даміан Наливайко, а також була перенесена друкарня, якою він керував. У реорганізації Дерманського монастиря значна роль належала випускнику Острозької академії Іову Княгиницькому, запрошеному в Дермань І.Борисковичем. Саме цей діяч переклав і відредагував тексти для надрукованого в Дермані "Октоїха" (1604). Ще один представник Дерманського осередку був відомий своєю західною вченістю та схильністю до філософствування ієромонах Кипріян, учасник Берестейського православного собору 1596 р. У 1599 р. в монастирі було по-новому перекладено Кипріяном збірник філософських афоризмів "Бджола", який був відомий ще з часів Київської Русі. Йому також приписують переклад "Синтагматікона" митрополита Філадельфійського Гавріїла (1603), "Бесід Іоанна Златоустого та Євангеліє від Іоанна" (1605) і "Бесід Іоанна Златоустого на чотирнадцять послань Апостола Павла" (надрук. 1623 р. в Києві). У Дерманському осередку можна простежити цікаве поєднання традиціоналізму, який значною мірою опирався на філософію ісихазму, й нових тенденцій, що йшли із Заходу.

З 1605 діяльність Дерманського осередку занепадає, а він сам (у першу чергу друкарня) повертається до Острога. Більшість його діячів роз'їхались по Україні і продовжували свою культурну діяльність.

Щодо Острозької академії, то вона теж переживала не найкращі часи. Її занепад пов'язаний з діяльністю дочки князя Олександра Ост-

розького, Анною Алоїзою Ходкевич, завдяки якій у 1623 р. почала діяти в Острозі єзуїтська місія. У “Острозькому літописці” сказано, що Анна Алоїза напустила в місто єзуїтів. І вже через них багато злого сотворила православним [1, с. 135]. Знаходячись у місті, власником якого була ревна прихильниця католицизму, Острозька академія не мала перспектив для свого розвитку. Це розуміли сучасники. Так, гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний, який навчався в Острозькій академії, у своєму передсмертному заповіті в 1622 р. не захотів пожертвувати на неї якісь кошти. Хоча зробив пожертви на користь Київського Богоявленського братства, його школи й монастиря, а також на школу Львівського братства. Остаточним ударом для академії стали події 1636 р. Під час Пасхи того року Анна Алоїза спровокувала повстання православних острозьких міщан. Його жорстоко придушили, а в місті були ліквідовані православні інституції і введена унія. Острозька академія, яка до того й так зазнавала переслідувань, імовірно, саме тоді перестала функціонувати. Фондуш, призначений на її потреби, згодом, у 1640 р., перейшов до єзуїтського колегіуму.

Інтелектуали Острозької академії в першу чергу працювали над тим, щоб виробити конкурентоздатну богословську й філософську культуру, яка б могла протистояти західній експансії. Вони намагалися максимально використати потенціал візантійської та давньоруської традицій, обережно адаптуючи елементи культури Заходу. В Острозькій академії (хай і не безпроблемно) творився синтез культур Сходу й Заходу, синтез, на основі якого мала б постати оригінальна культурна традиція. Фактично тим самим йшло творення української національної філософської традиції. Виявом цієї тенденції стала Острозька Біблія, укладена при допомозі викладачів й, очевидно, частково студентів Острозької академії.

Будучи надрукованою на початку 80-их рр. XVI ст., вона отримала значне поширення серед православних слов'ян, а також молдаван і румунів. Це видання шанували й представники неправославних віровизнань, віддаючи належне ерудиції острозьких книжників. Шанобливе ставлення до цієї Біблії як з боку православних, так і представників інших християнських конфесій стало однією з причин того, що збереглося чимало примірників цього видання. До нашого часу дійшло близько 400 примірників, які знаходяться в музеях, бібліотеках, архівах не лише України, але й також Росії, Білорусії, Польщі, Литви, Румунії, Ватикану, Греції, Сербії, Угорщини, Чехії, Естонії, Голландії, Болгарії, Франції, Великобританії, США, Канади, Австрії, Німеччини,

Фінляндії, Узбекистану, Киргизії тощо. Це дає підстави припускати, що наклад видання становив 3-4 тис. примірників, а книга справила великий вплив на культурну ситуацію в Україні та за її межами.

Дослідники сходяться на думці, що активна робота по підготовці Острозької Біблії розпочалася у середині 70-их рр. XVI ст. Робота над Біблією була складною справою. Необхідно було зібрати різноманітні тексти, відредагувати їх. До появи Острозької Біблії в православних слов'ян не було повного тексту Святого Письма Старого й Нового Завіту. Лише наближеною до біблійного канону можна вважати Геннадієву Біблію 1499 р.

З погляду дня сьогоднішнього, видання Острозької Біблії не стосувалося філософствування. Насправді, це не так. Ще в часи Київської Русі виробився погляд, що філософствування – це інтерпретація біблійних текстів. Тому, наприклад, Галицько-Волинський літопис іменував князя Володимира Васильковича філософом, оскільки він умів читати й трактувати книги Біблії. Показово, що збереглися примірники Острозької Біблії з помітками-маргіналіями. Вони свідчать про спроби українських книжників осмислити Священне писання, вписати його фрагменти в контекст сьогодення.

Значний інтерес у цьому плані становлять записи на полях примірника Острозької Біблії, що зберігається в Харківській науковій бібліотеці ім. В.Г.Короленка. Цей примірник належав трьом різним власникам, кожен із яких залишив у ньому записи релігійного, а також полемічного характеру. Найбільш цікаві записи відносяться до 20-их рр. XVII ст. Анонімний автор цих записок отримав у науковій літературі умовну назву "волинського вільнодумця". Йому також приписували авторство записів на полях рукописної книги "Бесіди Іоанна Златоуста на послання апостола Павла до коринфян", яка довгий час зберігалася в бібліотеці Крехівського монастиря. Для "волинського вільнодумця" притаманний був яскраво виражений антиклерикалізм. Виступаючи проти католиків та уніатів, він засуджував також православних священнослужителів, оскільки вони, на його думку, вчать лише людських вимислів, наклали на селян важку панщину, незвичлі податки і т. ін. Також "волинський вільнодумець" негативно ставився до обрядового благочестя. Зі скепсисом говорив про поклоніння іконам, культ святих, виступав за невтручання церкви в державні справи.

У передмові до Біблії, написаній Г.Смотрицьким, йдеться про те, як треба трактувати її. Священне писання, твердив автор, варто досліджувати "неземними очима". Лише тоді можна врятуватися від "бу-

шування противних вітрів еретичного хитрування”, обману, гордості, діянь антихриста. “...відкрий очі духовні твого серця, і відкинь марнословство і горді роздуми – це земське, душевне і бісівське, що не сходить згори. Але думаючи про горішнє, зрозумій Господні слова, що не просто Він наказує читати, але й досліджувати; а дослідивши, зберігати, що можна помістити, вміщати, а те, що не можна помістити, з вірою Церкві представляти; а вона не має звичаю помилятися. Бо читання письма забиває, а духовне дослідження оживляє. Думаючи по інакшому, численні впали в оману і стали на дорогу погибелі” [6, с. 15].

Отже, Г.Смотрицький закликав не просто читати біблійний текст, а заглиблюватися в його зміст, відкривати “духовні очі серця”, тобто спиратися на глибинне інтуїтивне сприйняття. При бажанні в цьому можна побачити “філософію серця”. Правда, вважає Г.Смотрицький, духовне дослідження має межі й повинне узгоджуватися з церковним розумінням.

З одного, боку, Острозька Біблія була відповіддю на закиди П.Скарги, що старослов’янською мовою неможливо богословствувати (а, отже, й філософствувати). Видавці Острозької Біблії створили філософсько-філологічну концепцію, сутність якої полягала в звеличенні старослов’янської мови як основи “чистоти” православної віри. Старослов’янська мова розглядалася острозькими книжниками як начало, що єднало всіх православних слов’ян, як хранитель багатовікового загальнослов’янського культурного спадку й, нарешті, як засіб комунікації в усьому православно-слов’янському ареалі. Давши повний корпус біблійних книг старослов’янською мовою (реально створивши слов’янський біблійний канон), острозькі книжники продемонстрували, що існує база для богословствування цією мовою. Звідси стають також зрозумілими намагання українських полемістів кінця XVI – початку XVII ст. подати старослов’янську мову як “божественну”. Наприклад, це чітко простежується в І.Вишенського. Також у цьому контексті варто осмислювати появу різноманітних азбук, граматик, словників цієї мови, вершиною яких стала “Граматика” М.Смотрицького.

Острозька Біблія кодифікувала оновлений українцями варіант старослов’янської мови, який набув поширення в православному слов’янському світі. Власне, мова Острозької Біблії це вже не мова Кирила й Мефодія. Це певною мірою українізована старослов’янська мова. Видання Острозької Біблії стимулювало формування на цій мові релігійної, богословської термінології й розвиток богословської думки. З іншого боку, Острозька Біблія стала певною адаптацією за-

хідних традицій на українському ґрунті. І справа не лише в тому, що для її випуску скористалися технікою книгодрукування, яка прийшла з Заходу. При її укладенні використовувалися як старослов'янські й грецькі тексти, що відповідало духу давньоруських і візантійських традицій, так і тексти, що прийшли із Заходу – чеські біблійні переклади (фактично пропротестантського характеру), Вульгата, що була канонічним старозавітним текстом для католиків, можливо, також і протестантські польськомовні переклади. Острозька Біблія стала своєрідною прелюдією для появи в кінці XVI – початку XVII ст. полемічної православної літератури, написаної тогочасною українською книжною мовою. Ця література, здебільшого, створювалася викладачами, учнями Острозької академії або авторами, наближеними до їхнього середовища.

Створення Острозької академії й пов'язане з цим видання Острозької Біблії, в певному сенсі, стало відповіддю української еліти на культурні виклики католицького й протестантського Заходу. Вказану тенденцію можна прослідкувати у працях острозьких письменників. На початковому етапі вони переважно виступали традиціоналістами, які апелювали до ранньохристиянських, візантійських та давньоруських джерел.

Як відомо, першою друкованою книгою Острозького культурного осередку вважається Азбука 1578 р. До неї додавалася пам'ятка давньоболгарської писемності “Сказання, як склав святий Кирило Філософ азбуку слов'янською мовою та переклав книги з мови грецької на слов'янську”. Вказаний твір мав на меті підкреслити думку про сакральність слов'янської мови. З часом, як вказувалося, ця думка стає поширеною серед українських книжників. Також її можна вважати відповіддю на тезу П.Скарги про культурну неповноцінність мови слов'ян. Вміщене у Азбуці “Сказання...” орієнтувало на позитивне ставлення до філософії. Адже в творі святий Кирило іменується філософом. Як і в період Київської Русі, тут під філософією розумілася релігійна мудрість.

Правда, таке розуміння швидко зникає. Йому на зміну приходять розуміння філософії в західному схоластичному дусі. В Україні філософію почали сприймати як “латинську науку”, що прийшла із Заходу й використовувалася католиками для захисту свого віровчення. Зрештою, так воно й було. У західній схоластичній традиції існувало чітке розмежування “чистої” філософії й теології. Філософія трактувалася передусім як логічні знання, необхідні для захисту католицької док-

трини. Зі зрозумілих причин така філософія не могла бути прийнятою острозькими книжниками. Звідси їхня “антифілософська спрямованість”. Особливо вона простежується в І.Вишенського, який закликає відкинути Аристотеля, інших філософів, а звертатися до біблійних і богослужбових текстів. Не варто забувати, що І.Вишенський, як і деякі інші українські православні традиціоналісти, орієнтувався на філософію ісихазму. Таку “антифілософську спрямованість” маємо також у “Пересторозі”, виникнення якої частково пов’язане з Острогом, інших творах, навіть у “Треносі” М.Смотрицького.

Острозькі книжники переважно апелювали до творів неоплатонічного характеру, що цілком відповідало давньоруській культурній традиції. Г.Смотрицький у “Ключі царства небесного” (1587) закликав прислухатися до “світільників великих” і “стовпів церковних, учителів грецьких” Василя Великого, Григорія Богослова, Іоана Златоустого, Афанасія, Кирила, Іоана Дамаскіна, які переважно стояли на позиціях неоплатонізму. При цьому він підкреслював, що саме від грецьких богословів увесь світ має мудрість, без якої Рим нічого не знає [10].

Широко використовував твори візантійських отців церкви і твори ранньохристиянських авторів Василь Суразький у “Книжиці в шести розділах” (1588, опублікований у 1598). Це був перший у православній українській полеміці трактат, що зачіпав широке коло дискусій з католиками богословських питань – про походження Святого Духа, про примат Римського папи, про вживання прісного й квасного хліба в таїнстві євхаристії, про celibat пресвітерів та дияконів, а також про чистилище.

Острозькі книжники підготували до друку й видали фундаментальні твори візантійських богословів – “Книгу про піст” Василя Великого (1595), збірник проповідей Іоана Златоустого “Маргарит” (1596). Останній автор користувався помітною популярністю. У 1605 р. Кипріян переклав “Бесіди на Євангеліє від Іоана Златоустого”, а в 1612 р. “Бесіди на 14 посланій апостола Павла” цього ж автора (даний твір видрукував у Києво-Печерській лаврі Захарія Копистенський на початку 20-их рр. XVII ст.). Звернення до візантійської богословської спадщини простежується в творах Даміана Наливайка. У виданій ним книзі “Ліки на оспалий умисл чоловічий” (1607) використовувалися “Слова” І.Златоуста і “Тестамент... Василя, царя грецького... до свого сина... Лева Філософа”. Також при укладенні своїх “Лекцій слов’янських...” (видані перед 1627 р.) цей автор звертався до патристичної неоплатоністичної літератури.

Окрім отців церкви й ранньохристиянських авторів, на острозьких книжників, як уже зазначалося, справив помітний вплив ісихазм. Елементи цього містичного вчення помітні в представників консервативного крила в українській суспільній думці кінця XVI – початку XVII ст. Про зацікавленість ісихазмом свідчить поява в Острозі перекладу Кипріяна "Бесід та житія преподобного та богоносного отця нашого Макарія Єгипетського... про розумне мовчання чи про божественне бачення..." (1610). У практичному плані ісихастське вчення знаходило вияв у створенні представниками "острозького кола" відомих монастирських обителів – Скиту Манявського, Межигірського монастиря, в оновленні І.Борисковичем Дермансько-го монастиря.

Однак, незважаючи на консервативні моменти, йшов поступовий процес адаптації острозькими книжниками західної філософської традиції на українському ґрунті. Показовим у цьому плані можна вважати переклад Кипріяном трактату Гавриїла Севера "Синтагматіон..." (1603). Даний твір використовував філософські методи й логічні побудови латинської теології. Адаптації культурних надбань Заходу на українському ґрунті сприяло й те, що при дворі В.-К. Острозького панувала культурна й релігійна толерантність і діяли представники різних традицій. В Острозькій академії працював запрошений із Краківського університету католик Ян Лятош, якого, до речі, називали й філософом. В Острозі жив С. Пекалід – автор ренесансного типу. На замовлення В.-К. Острозького з'явився твір "Апокрисис..." (1698 або 1699 рр.), в якому простежуються протестантські моменти. У кінцевому рахунку все це вело до того, що українські книжники засвоювали ідеї ренесансного гуманізму й Реформації.

У цьому сенсі цікава творчість вихованця Острозької академії М. Смотрицького, особливо його "Тренос..." Незважаючи на консервативні моменти, присутні в цьому творі, його автор, поряд із візантійськими авторами, намагався використовувати праці західних теологів. Хоча про "Тренос..." писалося багато, однак головна увага зверталася на його перший розділ, котрий високо цінувався через свої художньо-літературні достоїнства. Інші ж частини, що мали переважно теологічний характер, належним чином не досліджувалися. Проте богословська частина "Треноса..." цікава з багатьох причин. З одного боку, тут бачимо певні спроби адаптувати деякі надбання західної культури на українському ґрунті. З іншого, перекласти здобутки східної теології на одну з мов західного богословствування (польську).

Зрештою, в Україні визріла думка про необхідність прийняття філософії античності, яку використовували католицькі теологи. Теоретичне обґрунтування її здійснив З.Копистенський у “Палінодії...”, де писав, що Аристотель, інші філософи, яких використовують латиняни, це філософи грецькі. Тому їх можуть і повинні прийняти православні.

Очевидно, філософія як окрема дисципліна не викладалася в Острозькій академії. Принаймні про це немає ніяких відомостей. Тим більше в умовах тогочасної конфесійно-ідейної боротьби це видається малоімовірним. Однак деякі філософські ідеї (переважно християнських неоплатоніків) були присутні в творах острозьких письменників-полемістів. Також у творах острозьких книжників, зокрема Г. і М. Смотрицьких, простежується цікаве намагання “підняти” народну українську мудрість, народне світосприйняття і світовідчуття до рівня філософської рефлексії. Власне, в такому синтезі варто вбачати початки становлення української філософської традиції. На жаль, тенденції синтезу різних культур у теологічній та філософській сферах у Острозі так і не отримали свого логічного завершення. Подальший розвиток цієї тенденції відбувався в Києві, куди перенесли свою діяльність чимало вихованців Острозької академії.

Література:

1. Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець. Джерелознавче дослідження / О. А. Бевзо. – К., 1971.
2. Заповіт княжни Гальшки Острозької 1579, 16 березня / Підгот. Л. Демченко // Острозька данина: дослідження і матеріали. – Львів, 1995. – Вип. 1. – С.110-111.
3. Копистенский З. Палинодия / З. Копистенский // Русская историческая библиотека. – Т. IV. – СПб., 1878.
4. Мицько І. З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія / І. З. Мицько. – К., 1990.
5. Нічик В. М., Литвинов В. Д., Стратій Я. М. Гуманістичні і реформаційні ідеї на Україні / В. М. Нічик, В. Д. Литвинов, Я. М. Стратій. – К., 1991.
6. Острозька Біблія: вступи, гравюри, дослідження. – Львів, 2005.
7. Пекалід С. Про Острозьку війну під П'яткою проти низових // Слово многоцінне. – Кн. 1. – К., 2006.
8. Пересторога // Українська література XVII ст. – К., 1987.
9. Поссевино А. Исторические сочинения о России XVI в. / А. Поссевино. – М., 1983.
10. Смотрицький Г. Ключ царства небесного / Г.Смотрицький. – Житомир, 2005.